Maktab yoshdagi bolalarda dezadaptatsiyaning xosil bo‘lishning psixologik xususiyatlari

Dilafruz Dadamirzayevna Oribboyeva
Namangan davlat pedagogika instituti
Ilxomjon Adxamjon-o‘g‘li Erkinov
Toshkent Kimyo Xalqaro universiteti Namangan filiali

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktab yoshidagi bolalarda dezadaptatsiyaning psixologik xususiyatlari, uning shakllanish sabablari va namoyon bo‘lish ko‘rinishlari tahlil qilingan. Dezadaptatsiya bu shaxsning atrof-muhit, ijtimoiy guruh yoki vazifalarga moslashish jarayonining buzilishi bo‘lib, u maktab davrida, ayniqsa o‘quv yuklamasining oshishi, o‘zlashtirish qiyinliklari va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashishi fonida ko‘proq uchraydi. Maqolada dezadaptatsiyaning motivatsion, kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlari yoritilgan, uning xavf omillari va himoya mexanizmlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, dezadaptatsiyani oldini olish va bartaraf etish bo‘yicha psixologik-pedagogik choralar taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: dezadaptatsiya, maktab yoshi, shaxs, moslashuv, akademik muvaffaqiyatsizlik, ijtimoiy adaptatsiya, psixologik xavf omillari, profilaktika

Psychological Characteristics of the Development of Maladaptation in School-Age Children

Dilafruz Dadamirzayevna Oribboyeva
Namangan State Pedagogical Institute
Ilxomjon Adxamjon-o‘g‘li Erkinov
Namangan Branch of Tashkent International University of Chemistry

Abstract: This article analyzes the psychological features of maladaptation formation in school-age children, the causes of its occurrence and its manifestations. Maladaptation is a disorder of the individual's process of adaptation to the environment, social group or educational tasks, and it occurs most frequently during the school period, especially against the background of an increased academic load, difficulties in knowledge acquisition and the growing complexity of social relationships. The article examines the motivational, cognitive, emotional and behavioral components of maladaptation, as well as risk factors and protective mechanisms. Psychological and pedagogical measures for the prevention and overcoming of maladaptation are also proposed.

(cc) BY

Keywords: maladaptation, school age, personality, adaptation, academic failure, social adaptation, psychological risk factors, prevention

KIRISH

Maktab davri bola hayotida shaxs shakllanishi, ijtimoiy tajriba to‘planishi va o‘z-o‘zini anglashning intensiv rivojlanadigan muhim bosqich. Aynan shu davrda bola yangi ijtimoiy rol "o‘quvchi" roliga kiradi, bu esa undan yangi talablar, qoidalar va mas'uliyatni taqdim etadi. Muvaffaqiyatli moslashuv (adaptatsiya) shaxsning to‘liq rivojlanishining asosiy shartlaridan biridir. Aksincha, moslashuv jarayonining buzilishi dezadaptatsiya bolaning o‘qish, rivojlanish va ijtimoiy munosabatlarga kirishishiga jiddiy to‘sqinlik qiladi. Dezadaptatsiya mavzusi rivojlanish va pedagogik psixologiyasida chuqur o‘rganilgan bo‘lsa-da, zamonaviy sharoitda raqamlashtirish, ma'lumot oqimining keskin oshishi, oilaviy va ijtimoiy o‘zgarishlar fonida uning yangi namoyon bo‘lish ko‘rinishlari va sababiy omillarni qayta tahlil qilish dolzarbligini saqlab qolgan. Shu bois ushbu maqolada maktab yoshidagi bolalarda dezadaptatsiyaning psixologik xususiyatlari, uning komponentlari, sabablar tizimi va oldini olish choralarini umumlashtirish maqsad qilingan.

DEZADAPTATSIYA TUSHUNCHASI VA UNING MOHIYATI

Psixologiyada dezadaptatsiya (lotincha *de-* inkor prefiksi) shaxsning muhit bilan o‘zaro munosabatda muvozanatni saqlay olmasligini anglatadi. L.S.Vygotskiy fikricha, bola rivojlanishi ijtimoiy munosabatlar tizimida ro‘y beradi va bu munosabatlarning buzilishi rivojlanishga to‘sqinlik qiladi. A.Luriya ilmiy merosida shaxs faoliyatining bunday buzilishi alohida psixologik hodisa sifatida ko‘rib chiqiladi. Dezadaptatsiyani oddiy “yomon o‘qish” yoki “itoatsizlik” bilan adashtirish mumkin emas. Uning o‘ziga xos belgilari quyidagilardan iborat:

1. Barqarorlik muammo vaqtinchalik emas, uzluksiz xarakterga ega;
2. Keng qamrov bir nechta sohada (o‘qish, muloqot, hissiy holat) namoyon bo‘ladi;
3. Ichki qarshilik bola o‘z holatini boshqara olmaydi, irodaviy sa'y-harakat samara bermaydi.

Maktab yoshi (6/7-17/18 yosh) bir necha psixologik o‘sish nuqtalari bilan tavsiflanadi va dezadaptatsiya har bir bosqichda o‘ziga xos namoyon bo‘ladi. Boshlang'ich maktab yoshida (6-10 yosh) dezadaptatsiya asosan *o‘qishga moslashuv* bilan bog'liq: o‘yin faoliyatidan o‘quv faoliyatiga o‘tishdagi qiyinchiliklar, nazorat va intizom talablariga ko‘nikmaslik, sustlashuv, uyalmachilik yoki, aksincha, giperfaollik bilan kechadi. D.B. Elkonin ko‘rsatganidek, bu davrda o‘quv faoliyatining yetakchi xarakterga ega bo‘lgi-shi rivojlanish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega; uning buzilishi bola rivojlanishining butun keyingiy zanjiriga salbiy ta'sir ko‘rsatadi.

(cc) BY

O‘rta maktab yoshida (10-14 yosh) dezadaptatsiya asosan *ijtimoiy* xarakterga ega bo‘ladi. Yosh o‘smirlarda "yaqinlar guruhiga kirish" ehtiyoji kuchayadi; qabul qilinmaslik, rad etilish, tengdoshlari bilan mojarolar hissiy beqarorlik, xavotir va o‘ziga bo‘lgan ishonchni pasayishiga olib keladi. Akadi-mik muvaffaqiyatsizlik esa ko‘pincha motivatsiya pasayishi bilan bog'liq holda kuzatiladi.

Yuqori maktab yoshida (14-18 yosh) dezadaptatsiya *kasbiy-o‘zligini anglash* bilan uzviy bog'liq: kelajak kasbini tanlashdagi noaniqlik, o‘z imkoniyatlarini noto‘g'ri baholash, qiyoslash hissi, "men kimman?" savoliga javob topa olmaslik. Bu davrda dezadaptatsiya depressiv kayfiyat, ijtimoiy qochish (internetga ketish) yoki riskli xulq-atvor bilan namoyon bo‘lishi mumkin.

Dezadaptatsiya yagona hodisa emas, balki bir-biri bilan bog'liq bir necha komponentdan tashkil topgan tizimdir.

Motivatsion component- Buning asosiy ko‘rinishi o‘qish motivatsiyasining pasayishi yoki buzilishi. Bola “nima uchun o‘qiyman?” savoliga javob topa olmaydi, o‘qish maqsadli faoliyat sifatida qabul qilinmaydi. Tashqi motivatsiya (mukofot, qo‘rquv) ichki motivatsiyani siqib chiqaradi va natijada faoliyat irodaviy sa'y-harakat talab qiladigan qiyin "majburiyat"ga aylanadi.

Kognitiv component- E'tiborni jamlash, rejalashtirish, o‘z nazorati va baholash kabi metakognitiv ko‘nikmalarning sustligi. Bola darsni "ko‘ryapti", lekin qayta ishlay olmaydi; xatolarni tushunmay takrorlaydi; o‘z o‘zlashtirishini real baholay olmaydi.

Emotsional component- Xavotirlik, uyalmachilik, o‘ziga ishonchsizlik, kundalik muvaffaqiyatsizlik tajribasidan kelib chiqqan umidsizlik hissi. Uzoq davom etsa, bu komponent o‘ziga qaytaruvchi halqa (xavotir muvaffaqiyatsizlik ko‘proq xavotir) shakllantiradi.

Xulq-atvor component- Dars qoldirish, o‘qishdan qochish, o‘qituvchi va tengdoshlarga duch kelishdan qochish, ba'zida o‘zini oqlash uchun boshqalar ayblash, soxtalashtirish, agressivlik kabi himoya reaksiyalari.

Dezadaptatsiyaning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar uch guruhga ajraladi:

❖ Shaxsiy omillar - past o‘zini anglash, impulsivlik, emotsional beqarorlik, o‘ziga ishonchsizlik, o‘qishga tayyorlikning pastligi, rivojlanishning individual tezligining me’yordan farq qilishi.

❖ Oilaviy omillar - mehribonlik va qo‘llab-quvvatlash yetishmasligi, ortiqcha nazorat yoki, aksincha, beparvolik, ota-ona munosabatlaridagi ziddiyatlar, oilada farzand kutishlari va uning real imkoniyatlari o‘rtasidagi tafovut.

❖ Maktab-muhit omillari - o‘quv yuklamasining normadan oshishi, “bitta talaba uchun bitta yondashuv” tamoyilining qo‘llanilmasligi, o‘qituvchining qo‘llab-quvvatlovchi pozitsiyasining yetishmasligi, tengdoshlar muhitida rad etilish, sinfda ziddiyatli iqlim.

(cc) BY

Ayni paytda himoya omillari oilaviy yaqinlik, muvaffaqiyat tajribasi, qiziqishli mashg'ulot, qo‘llab-quvvatlovchi o‘qituvchi va do‘stlik munosabatlari dezadaptatsiya xavfini sezilarli kamaytiradi.

Tadqiqotlar va amaliyot asosida quyidagi psixologik-pedagogik choralar samarali ekanligi ko‘rsatilgan

❖ O‘qishga psixologik tayyorlikni kuchaytirish maktabgacha yoshda kognitiv va ixtisoslashmagan psixologik jarayonlarni rivojlantirish orqali.

❖ Differentiall yondashuv har bir bolaning individual rivojlanish tezligini hisobga olib, o‘quv yuklamasini moslashtirish.

❖ O‘quv motivatsiyasini uyg'otish bilimning amaliy ahamiyatini ko‘rsatish, muvaffaqiyat tajribasini ta'minlash, rag'batlantirishning ijobiy shakllaridan foydalanish.

❖ O‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish e'tibor, rejalashtirish, refleksiya bo‘yicha maxsus mashg'ulotlar.

❖ Ijobiy sinf muhitini shakllantirish hamkorlik, o‘zaro qo‘llab-quvvatlash va qabul qilish iqlimini yaratish.

❖ Oila va maktab o‘rtasidagi hamkorlik ota-onalarning bola rivojlanishini real baholashi va uy sharoitida qo‘llab-quvvatlashi.

❖ Vaqtida psixologik yordam dezadaptatsiya alomatlari paydo bo‘lgan zahoti psixolog bilan individual va guruhli ishlar o‘tkazish.

XULOSA

Maktab yoshidagi bolalarda dezadaptatsiyaning shakllanishi murakkab psixologik jarayon bo‘lib, u bolaning individual-psixologik xususiyatlari, oilaviy tarbiya muhiti, maktabdagi ijtimoiy munosabatlari hamda ta’lim jarayoniga qo‘yiladigan talablar bilan uzviy bog‘liqdir. Tadqiqot mavzusini nazariy jihatdan tahlil qilish asosida shuni ta’kidlash mumkinki, maktab dezadaptatsiyasi bolaning ta’lim muhitiga, jamoaviy munosabatlarga va yangi ijtimoiy talablarga moslashishida yuzaga keladigan qiyinchiliklar bilan namoyon bo‘ladi. Dezadaptatsiyaning yuzaga kelishida emotsional beqarorlik, yuqori darajadagi xavotir, o‘ziga ishonchsizlik, muloqotdagi qiyinchiliklar, o‘quv motivatsiyasining pasayishi va tengdoshlari bilan munosabatlardagi muammolar muhim psixologik omillar sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Shuningdek, ota-onalar va pedagoglar tomonidan bolaning individual ehtiyojlari hamda yosh xususiyatlarining yetarlicha hisobga olinmasligi moslashuv jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimoldan xoli emas. Shu nuqtayi nazardan, maktab yoshidagi bolalarda dezadaptatsiyaning oldini olish va uni korreksiya qilishda oila, maktab va amaliyotchi psixolog hamkorligini ta’minlash, bolaga individual yondashish hamda qulay psixologik-ta’limiy muhitni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

AMALIY TAVSIYALAR

(cc) BY

1. Erta psixologik diagnostika- Maktab yoshidagi bolalarda xavotir, emotsional zo‘riqish, o‘ziga ishonchsizlik va muloqotdagi qiyinchiliklarni o‘z vaqtida aniqlash uchun muntazam psixologik diagnostika ishlarini tashkil etish.

2. Individual yondashuvni kuchaytirish- Har bir bolaning temperament, xarakter, qobiliyat va individual rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etish.

3. O‘quv motivatsiyasini rivojlantirish- Bolalarda o‘qishga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish, kichik yutuqlarini e’tirof etish va rag‘batlantirish.

4. Ijtimoiy-psixologik treninglarni tashkil etish- Tengdoshlar bilan muloqot qilish, hamkorlikda ishlash, o‘z fikrini erkin ifodalash va nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal etish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarni o‘tkazish.

5. Ota-onalar bilan psixologik-ma’rifiy ishlarni olib boorish- Oilada qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratish, bolaga nisbatan haddan tashqari talabchanlik va taqqoslashdan voz kechish bo‘yicha ota-onalarga tavsiyalar berish.

6. Pedagoglarning psixologik kompetentligini oshirish- O‘qituvchilarda bolalarning yosh va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish, emotsional holatini tushunish hamda nizolarning oldini olish ko‘nikmalarini rivojlantirish.

7. Korreksion-rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarni yo‘lga qo‘yish- Dezadaptatsiya belgilari kuzatilgan bolalar bilan o‘ziga ishonchni mustahkamlash, emotsional barqarorlikni rivojlantirish va ijtimoiy moslashuvni yaxshilashga qaratilgan individual hamda guruhiy mashg‘ulotlar olib borish.

8. Oila va maktab hamkorligini mustahkamlash.- Bolaning psixologik rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash maqsadida ota-onalar, sinf rahbarlari va maktab psixologi o‘rtasida tizimli hamkorlikni yo‘lga qo‘yish.

Maktab dezadaptatsiyasining oldini olish faqat bolaning xulq-atvorini o‘zgartirish bilan cheklanmasligi, balki uning rivojlanishiga ta’sir etuvchi oilaviy, pedagogik va ijtimoiy-psixologik omillarni yaxlit holda inobatga olib pedagog va psixologlar ota - onalar tizimli kompleks yondashgan xolatda ish tutishlari kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotskiy L.S. Mishlenie i rech' M.: Natsional'noe obrazovanie, 2016.
2. Luriya A.R. Osnovy neyropsikhologii M.: MGU, 2018.
3. Elkonin D.B. Psixologiya obucheniya mladshix shkol'nikov M.: Znanie, 1974.
4. Viner B. Motivatsiya i motivirovanie SPb.: Piter, 2015.
5. Bozovic L.I. Lichnost' i ee formirovanie v detskom vozraste SPb.: Piter, 2008.
6. Maklakov A.G. Obshchaya psixologiya SPb.: Piter, 2018.
7. Semenov I.N., Stepanov S.Yu. Psixologicheskie osnovy adaptatsii lichnosti M.: Smysl, 2017.
8. Psixologiya: Entsiklopedicheskiy slovar' / Pod red. R. Korsini, A. Auerbax M.: AST, 2005.

(cc) BY

9. Oribboyeva, D. D., & Ikromova, D. (2024). Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar psixologiyasining o'ziga xosligi, aqli zaiflik turlari. Science and Education, 5(1), 287-291.

10. Ориббоева, Д. Д. (2019). The influence of social competens on professional choice. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 1(9), 256-261.

11. Dilshoda, I., & Oribboyeva, D. D. (2024). ALALIYA NUTQ NUQSONLARI VA UNING TURLARI. Journal of new century innovations, 63(3), 70-73.

12. Jurayev, X. O. (2023). O 'smirlarda xarakter aksentuatsiyasi tiplarining deviand xulq-atvor shakllanishiga ta'sirining psixologik mexanizmlari. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(9), 560-569.

13. Jurayev, X. O. (2026). Xarakter aksentuatsiya konsepsiyasini ijtimoiy psixologik jixatdan qo 'llash sohalari. Science and Education, 7(1), 1050-1055.

14. Jurayev, X. O. (2023). O spirinlik yoshida shaxsda stressli vaziyatlarda individual koping strategiyalarning o rni va axamiyati. Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 512-515.

15. Odilboyevich, J. X. (2024). Psychological description of teenage outlaws in interpersonal relationships. Journal of Preschool Education and Psychology Research, 1(1), 20-22.